

TATAR TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ARASINDAKİ EŞ SESLİLİK İLİŞKİSİNE BİRKAÇ ÖRNEK*

ÖZKAN ÖZTEKTEN

Son altı yedi yıldır ele geçen imkânlarla Türkoloji çalışmalarının malzemeleri çoğalmış ve Türk dilinin şiveleri arasındaki aktarmaların sayısı artmıştır. Bu tür çalışmalarda, özellikle Türkiye Türkçesi esas alınmakta ve diğer şivelerden Türk dilinin Türkiye şivesine aktarmalar yapılmaktadır. Bu aktarmalarda, esas yapısı bakımından farklı olan şiveleri birbirine yaklaştırabilmek, yani şiveleşmelere sebep olan ses yapısı farklarını ortadan kaldırmak için ses ve şekil olarak benzer ve eş olan sözleri olduğu gibi bırakmak şeklinde bir anlayış yerleşmiştir¹; ancak bu anlayışın yol açabileceği birkaç noktada dikkatli olmak gerekmektedir. Bu noktalar eş yazınlık, eş seslilik ve çok anlamlılık ilişkileridir. Biz burada, “dil dışı bir konu olan eş yazınlığı” bir kenara bırakarak, Türk şiveleri arasında eş sesliliğe ve bunu izleyen bir başka ilişki olması sebebiyle² çok anlamlılığa Türk dilinin Tatar ve Türkiye şivelerinden örnekler vererek dikkat çekmeye çalışacağız.

İnsanların nesnelere, yani varlıklarla olan ilişkileri farklı farklıdır. Bu farklılıklar insanın dilini de etkiler. Değişken olan bu insan-varlık ilişkisi, “... gerçekleştiği yer ve zamanın insanların varlığı sembolleştirmekte kullandıkları işaret sistemine, yani dillerine de yansır ve tabii bu değişmeler, dillerin hem ses hem anlam yapılarında ortaya çıkar.”³ Bu sebeple, yani insan ile nesne arası ilişkideki farklılık ve değişkenliğin insanın diline de yansması yüzünden, bir dilin anlam yapısı, sadece farklı zaman ve farklı coğrafyanın değil, aynı zaman ve aynı coğrafyanın insanları arasında bile farklılık gösterir⁴. Bir dilin diyalektleri arasında ise bu farklılıklar, coğrafya uzaklıkları ve tarih içindeki bilgilenme ka-

* Bu yazı, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesince 16-18 Mayıs 1996’da düzenlenen “II. Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu”na bildiri olarak sunulmuştur.

1 Bu konuda bkz. Ahmet Bican Ercilasun, *Lehçeler Arası Aktarma, Türk Dili*, s. 520 (Nisan 1995), s. 337

2 Günay Karaağaç, “Eş Yazınlık, Eş Seslilik Ve Çok Anlamlılık”, EÜ. TDEAD. VIII., İzmir 1994, s. 34-35

3 Günay Karaağaç, “Dil, Ağız ve Kulak İle İlgili Kelimelerimiz”, EÜ. TDEAD. VII, İzmir 1993, s. 86

4 Agy.

nallarının farklılığıyla doğru orantılıdır. Böylece diyalektler arasında eş sesli (*homonym/homophone*) ve çok anlamlı (*polysem*) ilişkiler ortaya çıkmaktadır.

Bir dilde yer alan, anlamı ve fonksiyonu farklı; fakat aynı ses değerine sahip şekiller eş sesli şekillerdir. Bu şekiller, kelime kök ve gövdelerinin yanı sıra, çekimli yapılar ve cümleler şeklinde de olabilirler⁵; yani hem sözlükte hem de gramerde eş seslilik bulunabilir. Türkçenin eş seslileri de, yapı bakımından, sözlükte, gramerde ve sözlük ile gramer arasında olmak üzere üç temel üzerinde şekillenirler⁶. Çok anlamlılık ise bir kelimenin kullanıldığı her farklı alanda farklı anlam kazanmasıyla ortaya çıkar. Eş seslilik ve çok anlamlılık, ekseriyetle içiçedir. Bu yüzden “*bugün için çok anlamlı gibi görünen kelimelerin bütün anlamları eş seslilik ilişkisi içinde olabilirler veya bugün anlamları arasındaki ilişki unutulduğu için eş sesli olarak düşünülen kelimeler, aslında eski devirlerin çok anlamlı tek bir kelimesi olabilir*”⁷.

Kısacası, eş seslilerin kaynakları farklı farklıdır. Bazen art zamanlı (*diachronic*) veya alıntı (*borrowing*) kelimelerin tesadüfen aynı ses yapısında olması, bazen de çok anlamlı kelimeler, bunlara kaynaklık edebilir. “Bunlar, anlam bölünmeleri (*semantic split*) ve şekil birleşmeleri (*morphemic merger*) veya daha az olarak anlam birleşmeleri (*semantic merger*) ve şekil bölünmeleridir (*morphemic split*). İşte çeşitli dil birimlerinde görülen anlam ve şekillerin birleşme ve bölünmeleri, dilcilikte eş seslilik ve çok anlamlılık dediğimiz durumları doğururlar. Kısacası, eş seslilik ve çok anlamlılık, dillerin şekil ve anlam yapılarında görülen bu bölünme ve birleşmelerin tamamlanma süreçleri boyunca ortaya çıkan durumdur”⁸.

“Eş zamanlı ve eş mekanlı bir durum olan” eş seslilik için Türkçede başlıca üç kaynak vardır⁹:

1. Ses değişmelerinin (*sound change*) yol açtığı eş seslilik,
2. Çok anlamlılığın (*polysemy*) yol açtığı eş seslilik,

5 Günay Karaağaç, “Eş Yazılılık, Eş Sesslilik Ve Çok Anlamlılık”, s. 34

6 A.g.e., 6. not (H.Hesenov, *Müasir Azerbaycan Edebi Dilinin Omonimler Lügeti*, Bakû 1981, 9-10. s.’dan naklen)

7 A.g.e., s. 35

8 A.g.y.

9 A.g.e., s. 36.

3. Alıntı şekillerin (*borrowing*) yol açtığı eş seslilik.

Bizim burada bahsedeceğimiz iki Türk şivesi arasındaki eş seslilik, bu tasnifin birinci ve ikinci maddelerindeki türlerdendir; yani alıntı kelimelerin yol açtığı, bu yüzden belirlenmeleri gayet kolay olan eş sesli yapılara değinmeyeceğiz.

1. Ses Değişmelerinin Yol Açtığı Eş Seslilik:

Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki ses farklılıkları, özellikle de vokal tercihlerindeki çeşitlilik, bu iki şive arasında bir tür eş sesliliği meydana getirmektedir. Coğrafya olarak Kuzey Türkçesine dahil olan Tatar şivesi, Eski Türkçedeki kelime başı “e”lerini “i”ye (*e- > i-*), yine kelime başındaki “i”leri “e”ye (*i- > e-*), kelime içi “i”lerini “é”ye (*-i- > -é-*), yuvarlak vokallerden (Tatar şivesinde sadece kök hecesinde yuvarlak vokal bulunur.) “o”ları “u”ya (*o- > u-*), “ö”leri “ü”ye (*ö- > ü-*), “u”ları “o”ya (*u- > o-*), “ü”leri “ö”ye (*ü- > ö-*) düzenli olarak, bunun yanında bazı kelime başı “a”larını da “e”ye (*a- > e-*) düzensiz olarak değiştirilmiştir¹⁰. Bunlardan başka, Batı Türkçesinde tarihî olarak bir sedâhlaşma neticesinde *k- > g-*, *k- > g-*, *t- > d-* gibi ses değişikliklerinin olduğu da malûmdur.

Tatar ve Türkiye şiveleri arasında, ses değişmelerinin yol açtığı eş seslilik, kelimelerde ses ve şekil olarak tam bir benzerliğe sebep olduğu için, aktarmalarda daha fazla problem yaratmaktadır.

Örnekler***:

tat. *göl* “çiçek” // ttü. *göl* “göl”:

Farsçadan alınma bir kelime olan *gül*, tat.’de vokal tercihiyle *göl* şeklini alırken, ttü.’ndeki *göl* ile eş sesli olmuştur.

tat. *kol* “kul, köle” // ttü. *kol* “kol”:

etü. ve ttü.’de *kul* olan kelime tat.’de vokal tercihiyle *kol* şeklini alarak, ttü.’deki *kol* kelimesiyle eş sesli olmuştur.

10 Ahmet Bican Ercilasun, *Tatar Türkçesinin Kısa Grameri: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap) I*, Ankara 1991, s. 1087-1096; Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Tatar, Kazak ve Kırgız Şivelerinin Karşılaştırmalı Grameri*, İzmir 1995 (Ege Ün. Sos. Bil. Ens. basılmamış doktora tezi), s. 9-10; Shirô Hattari, *Türk Dilleri Arasında Tatarcanın Yeri, Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara 1975, s. 279-283.

*** Tatar Türkçesi için *Tatar Têlênêñ Añlatmâlî Sözlégé* (Kazan 1977-1981); Türkiye Türkçesi için *Türkçe Sözlük* (TDK. Yay., Ankara 1983) esas alınmıştır.

tat. kul “el” // ttü. kul “köle, kul”:

etü. *kol* sözü, tat.’de vokal tercihiyle *kul* şeklini almış ve anlam alanını daraltmış, ttü.’deki *kul* kelimesiyle eş sesli olmuştur.

tat. köç “kuvvet, güç” // ttü. göç “hiçret, göç”:

etü. *küç* sözü, tat.’de vokal tercihiyle *köç* şeklini almış ve Batı Türkçesinde tarihî bir ses hâdisesi olan sedalılışmayla ttü.’de *göç* şeklini alan kelimeyle eş sesli olmasa bile benzeşmiştir.

tat. küç “göç eden köy veya halk” // ttü. güç “kuvvet, zor”:

tat.’de eski bir kelime olan *küç*, etü. *köç* sözünün vokal tercihiyle ve daha önce sözünü ettiğimiz Batı Türkçesindeki sedalılışmayla ttü.’deki *güç* ile eş sesli olmasa bile benzer hâle gelmiş şeklidir.

tat. kül “göl” // ttü. kül “ateş artığı, kül”:

Yine vokal tercihlerinin sebep olduğu bu eş seslilik, etü.’nin iki ayrı kelimesini eş sesli hâle getirmiştir.

tat. yokla- “uyumak” // ttü. yokla- “yoklamak, kontrol etmek”:

ttü.’de de *uyukla-* şekli olan söz, vokal tercihi ve tat.’deki düzensiz bir ses hâdisesi olan söz başındaki vokallerin düşmesiyle *yokla-* şeklini almış ve ttü.’deki *yokla-* sözüyle eş sesli olmuştur.

2. Çok Anlamlılığın Yol Açtığı Eş Seslilik:

İnsan ile nesne arasındaki ilişkilerin değişkenliği, bu ilişkilerin sembolleştirildiği dile de yansıdığından, dildeki kelimelere yüklenen anlamların da değişmesine sebep olur. “Bu da bize, kelimelerin anlamlarının sabit noktalar değil, değişken alanlar olduğunu öğretir.” Bu canlı, hareketli ve değişken alanlar, kendi içlerinde bölünme, komşu kelimelerin anlam alanlarını kısmen veya tamamen içine alma gibi özellikler gösterebilirler¹¹. Elbette, bütün bu anlam bölünme ve birleşmeleri, insanın nesneyle olan ilişkisinin derecesine bağlıdır. Kaybolan, gerekliliğini kaybeden, zayıflayan bir bilgi; yerini ve tabii ki adını, daha gerekli ve kuvvetli olan komşu bilgilere ve bu bilgilerin adına terk eder yani bilgilenmeler

11 Günay Karaağaç, “Eş Yazıtlılık, Eş Seslilik Ve Çok Anlamlılık”, s. 38.

artıp değişikçe adlandırmalar da artacak veya değişecektir. Kısacası, bir kelime birden bire çok anlamlı ve eş sesli hâle gelmez. Yeni kelimeler, aynı kelimenin farklı yer ve zamanlarda, farklı ortamlarda kullanılmasıyla zaman içinde asıl anlamından farklılaşmasıyla ortaya çıkar.

Çok anlamlılığa sebep olan dal anlamlar ile mecaz anlamların yani mecazlaşmanın birkaç yolu vardır. Bunlar, benzerlik (*istiare: metaphore*), daralma (*narrowing*), genişleme (*widening*), komşuluk (*synecdoche*), büyütme (*mübalağa / abartma: hyperbole*), küçültme (*mübalağa / lilotes*), iyileştirme (*elevation / amelioration / eupheism*), kötüleştirme (*degeneration / pejoration*) ve özel adların ve terimlerin genelleştirilmesi (*generalization of proper names and terms*) şeklinde sıralanabilir¹².

Örnekler:

tat. at “fırlatmak; ateş etmek; avlanmak” // ttü. at- “atmak, fırlatmak”:

at- sözü, *at-*’de, anlam alanının daralmasıyla “ateş etmek; avlamak” anlamlarına da gelmiş; ancak *ttü.*’de bütün anlamlarını devam ettirirken “ateş etmek” anlamını kazanmamıştır.

tat. buluş- “yardım etmek” // ttü. buluş- “buluşmak, karşılaşmak”:

buluş- fiili, *at-*’de, donuklaştığından (*frozen*) vokal tercihlerinin dışında kalmış ve muhtemelen sebep-sonuç şeklindeki bir komşuluk ilişkisiyle “yardım etmek” anlamına gelmiştir. Buna benzer bir macerayı Türkçede *barış / barış-* / *barın-* sözleri de yaşamıştır¹³.

tat. çilek “kova // ttü. çilek “çilek bitkisi (*fragaria vesca*) ve meyvesi”:

ettü. iki farklı kaynaktan gelen bu iki kelime bugün, bu iki Türk şivesinde eş sesli hâle gelmiştir.

tat. ılık “üstü kapalı, muhafazalı yer; sakin, تنها yer” // ttü. ılık “ılık”:

ılık sözü, *at-*’de sebep-sonuç şeklindeki komşuluk ilişkisiyle ılığın neticelerini ifade eden bu anlamlara geçmiştir.

12 A.g.e., s. 39.

13 A.g.e. s. 47; Mustafa Öner, “Barış- / Barış Sözleri Hakkında”, EÜ. TDEAD. VIII, İzmir 1994, s. 57-65.

tat. işék “kapı // ttü. eşik “kapı girişi, eşiği”:

eşik sözü, ttü.’de anlam daralmasıyla sadece kapının alt kısmındaki basamak anlamına gelmiştir.

tat. kaldır- “bırakmak” // ttü. kaldır- “kaldırmak, yükseltmek”:

Aynı kaynaktan olan bu iki kelime *kal-* fiilinin geçişli (*faktitif*) hâlidir; ttü.’de bu söz sebep-sonuç gibi bir komşuluk ilişkisiyle anlam alanını genişletmiştir.

tat. karşı- “karşı gelmek” // ttü. karşı- “katılmak, iç içe girmek”:

Muhtemelen farklı köklerden gelen bu iki söz, bugün eş sesli hâle gelmiştir.

tat. kıs- “sıkamak, sıkıştırmak” // ttü. kıs- “azaltmak, sıkıştırmak”:

Aynı kökten gelen bu iki sözden ttü.’deki şekli anlam genişlemesiyle “azaltmak, alçaltmak” anlamlarına da gelmiştir.

tat. kuyı “sık, güür” // ttü. koyu “renk veya sıvı yoğunluğu”:

koyu sözü, tat.’de vokal tercihleriyle *kuyı* şeklini alarak benzerlik ilişkisiyle bu anlama gelmiştir. Bu söz, ttü.’deki *kuyu* “çukur, su çukuru, kuyu” sözüyle de eş seslidir.

tat. ozak “uzun vakit” // ttü. uzak “uzak”:

uzak sözü, tat.’de vokal tercihiyle *ozak* şeklini almış ve benzerlik ilişkisiyle vakit olarak uzaklığı bildirir hâle gelmiştir.

tat. tap- “bulmak” // ttü. tap- “ibadet etmek”:

Bu iki söz de bu şiveler, hatta ttü. ile bütün Türk şiveleri arasında eş sesli fakat farklı anlamlı sözlere sahiptir. Muhtemelen sebep-sonuç şeklindeki komşuluk ilişkisiyle kelime ttü.’de bu anlamı kazanmıştır.

tat. töşén- “anlamak” // ttü. düşün- “tefekkür etmek”:

Aynı kökten gelen bu iki söz komşuluk ilişkisiyle tat.’de farklı anlama gelmiştir.

tat. urtak “ortak; umumî; müşterek; yarım” // ttü. ortak “ortak, isteş, eş”:

Aynı kelime tat.’de benzerlik ilişkisiyle, zarf olarak kullanıldığında “yarım” anlamına da gelmektedir.

tat. yap- “örtmek, kapamak” // ttü. yap- “etmek, eylemek”:

Aynı söz, ttü.’de sebep-sonuç ilişkisiyle üst anlama geçmiştir.

tat. yarat- “sevmek, sevdirmek” // ttü. yarat- “icat etmek, meydana getirmek”:

Aynı söz tat.’de farklı anlama geçmiştir.

tat. yaz “bahar mevsimi” // ttü. yaz “yaz mevsimi”:

Aynı söz, tat.’de komşuluk ilişkisiyle “bahar mevsimi” anlamına geçmiştir.

tat. zur “büyük” // ttü. zor “zor, çetin”:

Farsça alıntı olan kelime, benzerlik ilişkisiyle tat.’de “büyük” anlamına geçmiştir.

Sonuç

Başta da söylediğimiz gibi, son yıllarda elde ettiğimiz fırsatları değerlendirilerek yapılan şiveler arası aktarmalar, hiç şüphesiz, Türklük ve Türkoloji için çok önemli ve faydalıdır. Bu aktarmalarda, yukarıda dikkat çekmeye çalıştığımız eş seslilik ve çok anlamlılık ilişkileri yüzünden, ses ve şekil olarak benzer kelimelerin kurabileceği tuzaklarda daha dikkatli olmak gerekmektedir. Gösterilecek bu dikkat, bu tür çalışmaların değerini bir defa daha perçinleyecektir.

Bahsettiğimiz bu problemlerin halledilebilmesi için de, müstakil şive gramerlerinin yanı sıra, karşılaştırmalı gramerler, şiveler arası sözlükler ve anlam yapılarıyla ilgili çalışmalar bir an önce yapılmalıdır.

Kısaltmalar:

etü. : Eski Türkçe

tat. : Tatar Türkçesi

ttü. : Türkiye Türkçesi

EÜ. TDEAD : Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi